

УДК 94:332.2.021(477)“1917/1921”“045

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Kornovenko-Telvak

С. В. Корновенко

*доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/U-4291-2018>

e-mail: s-kornovenko@ukr.net

В. П. Тельвак

*кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін,
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3026747/viktoria-telvak/>

e-mail: viktoriatelvak75@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Корновенко С. В., Тельвак В. П. Аграристські практики вирішення аграрного питання у період Української революції (1917 – 1921 рр.). *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 64-70. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Kornovenko-Telvak

АГРАРИСТСЬКІ ПРАКТИКИ ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 – 1921 РР.)

Авторами розкрито, що одним із феноменів центрально-південно-східноєвропейської історії другої половини XIX – першої третини XX ст., зокрема революційних потрясінь початку XX ст., став аграризм. Він був офіційною політикою урядів Болгарії, Польщі, Румунії, Чехословаччини тощо. Не стала винятком на початку XX ст. і Україна, зважаючи на аграрний характер тогочасного українського соціуму. У роки Української революції 1917 – 1921 рр., що, окрім іншого, носила виразний селянський характер, аграристським змістом були позначені аграрні практики П. Скоропадського та П. Врангеля. Авторами з'ясовано аграристський зміст аграрної реформи П. Скоропадського та П. Врангеля.

Ключові слова: *Аграризм, Українська Держава 1918р., П. Скоропадський, Уряд Півдня Росії, П. Врангель, Українська революція 1917 – 1921 рр., селянство.*

Постановка проблеми. Соціокультурні трансформації другої половини XIX ст. у країнах Центральної та Південно-Східної Європи докорінно змінили політичну карту Європи, світу, багато у чому визначили перебіг світової історії у першій третині XX ст. Ці зміни стосувалися не лише революційних потрясінь, що зазнав європейський континент на початку XX ст., а і появи раніше невідомих феноменів, нових суб'єктів як міжнародної політики, так і внутрішньополітичного життя багатьох європейських країн. Зміни, про які йдеться, були наслідком довготривалих системних криз, викликаних неадекватною реакцією властей на модернізацію. З-поміж чинників революційних потрясінь у Європі на початку XX ст., насамперед Української революції 1917 – 1921 рр., одним із визначальних був аграрний. Селянство Центральної та Південно-Східної Європи було незадоволене своїм соціально-економічним становищем, правовим статусом. Сільське господарство як провідна галузь економіки країн Центральної та Південно-Східної Європи потребувало дієвої аграрної політики, покликаної суттєво покращити не лише матеріальні статки селян, а й їх правовий статус. Зважаючи на це, одним із феноменів історії країн Центральної та Південно-Східної Європи першої третини XX ст. був аграризм, а активним суб'єктом внутрішньополітичного життя зазначених вище держав – селянство.

На нашу думку, у широкому значенні аграризм країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст. – цілісне соціокультурне явище, історичний феномен, зумовлений об'єктивно-суб'єктивними-суб'єктивними чинниками, що є об'єктом пізнання. У вужчому розумінні аграризм країн Центральної та Південно-Східної Європи – система селяноцентричних уявлень різних суб'єктів соціокультурного простору та їх практична реалізація. Конкретизуючи вужче розуміння східноєвропейського аграризму першої третини XX ст., констатуємо, що це система уявлень про селян, селян про самих себе, про селянство як активний суб'єкт історії, здатний до самостійного державотворення; складник внутрішньоекономічної урядової політики, спрямованої на вирішення аграрного/селянського питання; як самоусвідомлення селянами самими себе, як селянська політична культура і політична свідомість, як реалізація на практиці власне селянських сподівань і уявлень про їхнє справедливе майбутнє; компонент суспільно- та партійно-політичної думки.

Аналіз першоджерел аграризму, напрацювань різних поколінь дослідників дозволяє виокремити такі основні ключові ідеологеми центрально-

південно-східноєвропейського аграризму загалом і українського зокрема:

1. унікальність та незаперечна цінність для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці [1–3];

2. визнання селянства верствою, здатною відігравати самостійну роль у політичному житті [2, 69–72];

3. не капіталістичний, а «окремішній» селянський шлях розвитку суспільства, збереження приватної власності – дрібної селянської власності як оптимального регіонального її варіанта та підґрунтя соціального прогресу, а також ідея селянської кооперативної держави [3];

4. перевага землеробства і сільського способу життя над промисловістю і містом, а також селянства над іншими соціальними групами [4, 16–29];

5. селянство – землеробська верства – зосереджує в собі основні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й носієм національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу [5, 164–200].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі аспекти, співзвучні з нашою темою, висвітлено у вітчизняній та закордонній новітній історіографії [1, 5, 6–15]. У фокусі наукової уваги перебувають питання, що стосуються сутності та джерел аграризму, його територіальних варіантів, особливостей реалізації аграрної політики П. Скоропадським і П. Врангелем у загальноєвропейському контексті тощо. Водночас маловивченим залишається український аграризм періоду Української революції 1917 – 1921 рр. як внутрішньоекономічна урядова аграрна політика.

Мета. Автори статті, беручи до уваги феноменальність аграризму, селянський характер Української революції 1917 – 1921 рр., ставлять за мету дослідити український аграризм (аграристські практики) як складник внутрішньоекономічної урядової політики, спрямованої на вирішення аграрного/селянського питання в Україні у 1917 – 1921 рр.

Виклад основного матеріалу. У період Української революції 1917 – 1921 рр. український аграризм був представлений також внутрішньоекономічною урядовою політикою, спрямованою на вирішення аграрного/селянського питання. Саме від того, в який спосіб та чи інша влада вирішить аграрне питання, залежало її політичне майбуття. Характер взаємин селянства з будь-якою владою багато в чому визначав конструктивну чи деструктивну спрямованість суспільно-політичної активності селянства, яка, поряд із перебігом подій на фронтах, у кінцевому результаті й визначила фінал Української революції. Фактично невдачі та поразки Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, Збройних сил Півдня Росії, радянської влади значною мірою були зумовлені селянським фактором [16].

Аграрна політика стала наріжним каменем у внутрішній політиці національних та інших урядів

періоду Української революції 1917 – 1921 рр. За нашими підрахунками, упродовж 1917 – 1921 рр. було видано 108 нормативно-правових актів, спрямованих на вирішення аграрного питання. У період Центральної Ради 11, Гетьманату 27, Директорії УНР 29, ЗУНР 6, Білого руху Півдня Росії 20, радянської влади 15 тощо.

З-поміж розмаїття революційних спроб вирішити аграрне питання в Україні у 1917 – 1921 рр. привертають увагу аграрні практики П. Скоропадського і П. Врангеля. Вони, на нашу думку, були наповнені аграристським змістом. По-перше, ці лідери розуміли селянство як активного суб'єкта історії, соціальну основу держави. У них було і відповідне ставлення до селянства, яке відображене у законодавстві й аграрній політиці. По-друге, ними аграрна політика розумілася широко, як складник внутрішньоекономічної політики, що містить соціально-економічний та суспільно-політичний компоненти. Соціально-економічна частина – проведення земельної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ: поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насіннєвим фондом, робочою худобою тощо. Суспільно-політичний аспект – форми і методи співпраці органів влади і селянства, суб'єктивізація селянства у чинній політико-правовій моделі держави.

По-третє, і П. Скоропадський, і П. Врангель шукали не монархічний, не соціалістичний, а інший – альтернативний шлях, були прихильниками інноваційної моделі розвитку сільського господарства. У їхньому розумінні – висококультурних селянських господарств. По-четверте, інструментом суб'єктивізації селянства – соціальної основи держави для них була приватна селянська власність на землю. Остання вважалася фундаментом культури і цивілізації, непорушним принципом існування держави. Наділення селян у приватну власність землею та суттєве обмеження великого землеволодіння – наріжний камінь аграрних практик П. Скоропадського і П. Врангеля.

Так, П. Скоропадський мав на меті, отримавши владу, створити дієздатний уряд для відновлення порядку і проведення «здорових демократичних реформ» [17, 45–145]. Він був переконаний у тому, що «наш українець – індивідуаліст, ніякої соціалізації він не потребує. Він рішуче проти цього. ... Єдине зрозуміле для селянства гасло – земля. Стосовно волі – вони самі зневірилися, але землю подати всю» [17, 50]. Звертаючи увагу на те, що селянин – власник, гетьман на цій підставі був упевнений у тому, що «ідеї більшовизму» не будуть для нього привабливими [17, 51]. Зважаючи на суспільно-політичну нестабільність, соціально-економічну скруту, аграрну реформу П. Скоропадський вважав більшою мірою доцільною політично, аніж економічно. Передусім йшлося про політичні інтереси держави [17, 54]. Останні він тісно пов'язував із користю для народу.

Реформа мала здійснюватися ані демагогічними прийомами лівих партій, ані з позицій інтересів російських поміщиків чи польських панів, а ґрунтуватися на компромісі. Отже, компроміс гетьманом вважався розумною засадою вирішення аграрного питання. За плату, на засадах приватної власності, малоземельні селяни отримували землю, визначену законом до передачі [17, 285–287].

29 квітня 1918 р. у грамоті П. Скоропадського «До всього українського народу» йшлося про те, що приватна власність – фундамент культури і цивілізації – відновлюється вповні; дозволяється купівля-продаж землі; малоземельні селяни матимуть змогу розширити свої володіння зарахунок викуплених державою у великих власників земель [18]. У заяві гетьманського уряду від 10 травня 1918 р. визначалась основна мета реформи – створення в Українській Державі «селянства здорового, забезпеченого землею і здатного найвищою мірою підняти її продуктивність» [18]. 30 квітня 1918 р. у посланні до делегатів з'їзду хліборобів-демократів П. Скоропадський підтвердив раніше проголошені ідеї щодо примусового відчуження (за плату) великого поміщицького землеволодіння та розпродажу його на користь селян. 21 червня 1918 р., під час зустрічі з селянськими делегаціями Харківщини, Херсонщини, Волині, Полтавщини, гетьман деталізував окремі аспекти запланованих ним нововведень. Так, зокрема, він уточнив максимальні розміри можливих селянських наділів – 25 десятин; надлишки від великого землеволодіння мав скуповувати Державний земельний банк, який потім розподіляв би їх між селянами [19]. У своїх спогадах П. Скоропадський відверто писав: «Я прихильник дрібних господарств, зокрема в Україні, і неодноразово говорив, що мій ідеал – бачити Україну, вкриту одними лише дрібними високопродуктивними, приватними господарствами ...» [17, 137]. Гетьман ставив собі за мету задовольнити не власні інтереси, а досягти «добробуту народу». Інструментом реалізації цих намірів мала стати аграрна реформа.

П. Скоропадським були сформульовані засади аграрної реформи. Їхній зміст: 1. передача всієї землі, окрім цукрових плантацій, лісів, земель, відведених під кінські та насінневі господарства (йдеться про племінні та сортові господарства – авт.); 2. передача землі за плату; 3. передача землі малоземельним селянам; 4. виокремлення селян на відруб, ліквідація черезсмужжя [17, 285–286].

Гетьман, політично орієнтовані на його підтримку УНГ, УДХП та інші політичні партії й організації, пильну увагу приділяли кооперації. Саме вона в аграристській ідеології посідає чільне місце, розуміється як оптимальна соціально-економічна модель, в якій мінімізовано експлуатацію, оптимально представлено інтереси селянства. За спостереженнями І. Фаренія, за Гетьманату, попри несприйняття лідерами кооперації постаті П. Скоропадського і запропонованої ним державної моделі, кооперативна мережа продовжувала нарощувати свої організаційно-господарські

потужності. Станом на кінець 1918 р. в Україні нараховувалося від 15 до 18 тисяч кооперативів. 12 тисяч із них – споживчі кооперативи. Ними обслуговувалося 60% населення Української Держави [20, 55].

Кооперативна система в Україні у 1918 р. залишалася потужним і динамічним фактором соціально-економічного життя Гетьманату. На думку І. Фаренія, вона забезпечувала 28-40% товарообігу країни, що було одним із найвищих показників за всю історію української кооперації [20, 57]. Піклуючись про інтереси споживачів, кооперативні підприємства намагалися не залежати від ринкової стихії й встановлювали справедливі ціни на свою продукцію [20, 34].

Отже, на наше переконання, зважаючи на викладене вище, є достатньо підстав аграрну політику гетьмана вважати такою, що носила аграристський характер [21–24].

На нашу думку, за своїми політичними поглядами, враховуючи психологічні особливості натури, П. Врангель був прихильником міцної влади, стабільності, порядку, цивілізованості. Контент-аналіз змісту «Записок» барона переконує, що революцію розумів як явище «несподіване, незрозуміле». Його ставлення до більшовиків містко та лаконічно відображено фразою «принизлива влада хама» [25, 56].

Магістральним напрямом внутрішньої політики уряду в економічній сфері П. Врангель вважав аграрний. Барон був свідомий того, що за «специфічності етнографічних, економічних умов, серед загальної смути та кризи» вирішити земельне питання у повному обсязі було не реально. У нього не викликало сумнівів і те, що будь-який варіант аграрної реформи обов'язково стане об'єктом критики не лише зовнішніх опонентів, а й представників тих політичних сил, які входили до складу Білого руху Півдня Росії. З іншого боку, як свідчить зміст мемуарів генерала, зволікати з проведенням інноваційних заходів на селі також не було ніякого сенсу [26, 99]. Тому Головнокомандувач обрав оптимальне, на нашу думку, як з економічної, так і політичної точок зору рішення: розрубати гордіїв вузол, яким стало аграрне питання. Проведення аграрної реформи, на його переконання, дозволило б поліпшити економічне становище селян, заручитися їхньою підтримкою у боротьбі проти більшовиків, стабілізувати продовольчий ринок, вирішивши проблему забезпечення населення та армії продуктами харчування, фуражем.

Мета реформи, основні положення якої передбачалося розробити та реалізувати, була висловлена бароном чітко та лаконічно: «...підняти, поставити на ноги трудове, але міцне селянство, зорганізувати його, об'єднати і залучити до охорони порядку і державності» [26, 100]. Цим визначалася концепція вирішення Головнокомандувачем аграрного питання. Як свідчить аналіз тогочасної періодики, яка, на наш погляд, детально, з достатнім рівнем об'єктивності висвітлювала діяльність уряду, окремих політиків, не останню роль у виробленні стратегічних основ аграрної політики

П. Врангеля відіграли його часті особисті зустрічі з селянами. Під час таких відвертих розмов селянство розкривалося, розповідаючи про свої прагнення, сподівання [27].

Політичне майбутнє генерал чітко пов'язував із селянством, із його приватною власністю на землю. Зокрема, він наголошував: «Мною окреслено ряд заходів, спрямованих на те, щоб якомога більше землі відійшло на правах приватної власності тим, хто вкладає у неї свою працю. Дрібному селянину-власнику належить сільськогосподарське майбутнє..., велике землеволодіння віджило свій вік» [28, 106]. Користуючись нагодою, він прагнув «... у Криму, хоча б на цьому клаптику, зробити життя можливим. Показати... ось у вас там комунізм, тобто голод і надзвичайна, а тут іде земельна реформа, запроваджується волосне земство, лад, свобода... Ну, словом, дослідне поле...» [29, 50].

Концепція П. Врангеля стосовно засад, на яких повинна ґрунтуватися аграрна реформа, у закінченій формі була представлена у листі на ім'я начальника Цивільного управління Ради при Головнокомандувачу ЗСПР Г. Глинки у 20-х числах березня 1920 р. (Рада при Головнокомандувачу ЗСПР – цивільний виконавчий орган влади на території білого Криму, прототип Уряду Півдня Росії, створеного 6 серпня 1920 р. у Севастополі). У листі Правитель Півдня Росії виклав одинадцять пунктів засад, на яких, на його думку, повинно ґрунтуватися законодавство аграрної реформи. Перше. Земля на правах приватної власності, закріпленої відповідним нормативно-правовим актом, повинна належати тому, хто її обробляє. У зв'язку з цим вона не може бути предметом торгівлі, «експлуатації через оренду». На практиці це означало, що влада визнає селянські самозахоплення як факт, що має місце, і юридично його закріплює. Друге. Держава брала на себе зобов'язання оберігати «народне надбання», контролювати, щоб земля оброблялася правильно, не виснажувалася, не була без обробітку. У такий спосіб ставилося питання про дотримання агрокультури та агротехнології. Третє. Обсяги земель, що не відходили у власність селянам, визначалися з урахуванням запасів землі, щільності населення, специфіки господарювання, властивих конкретно взятій місцевості. Четверте. Всі землі, незалежно від їхньої належності, які перевищували визначені для кожної місцевості норми, відчужувалися у земельний фонд. Із нього, за окремо визначену плату, додатковими площами угідь наділялися малоземельні та безземельні. У цьому пункті П. Врангель конкретизував зміст досі розмитого поняття «здорове селянство». Під ним розумілося і безземельне, і малоземельне, а не лише «куркулі», як писала радянська історіографія. П'яте. Максимальні розміри угідь, враховуючи регіональні відмінності, залишалися у висококультурних та зразкових господарствах. Як і П. Скоропадський, П. Врангель не наважився на руйнацію таких господарств. Шосте. Право власності на землю закріплювалося кріпосними актами та закладними, укладеними на загальних підставах. У такий спосіб держава фактично гарантувала недоторканість

приватної власності селян на землю як інституту. Сьоме. Отримувач землі сплачував за неї державі ціну, визначену з урахуванням регіональних відмінностей. Восьме. Кожного отримувача землі обкладали щорічним поземельним податком із урожаю у розмірі, встановленому земельною комісією. Дев'яте. Із коштів, сплачених селянами за землю, утворювався державний фонд. У подальшому держава усувала селян із розрахункових операцій із поміщиками, сама відшкодовували останнім із цього фонду збитки, котрих зазнали великі землевласники у зв'язку з відчуженням. Отже, держава перебирала на себе посередницькі функції, упереджуючи конфліктність, яка обов'язково мала б місце між селянами та поміщиками. Десяте. Розміри угідь, їхня вартість, ставка поземельного податку визначалися повітовими земельними комісіями та узгоджувалися і затверджувалися «Головною Земельною Комісією». Одинадцятьте. Затверджені правила проведення аграрної реформи передаються повітовим земельним комісіям для їхньої реалізації на місцях під контролем «Головної Земельної Комісії» [30, 64].

Таким чином, констатуємо, що у 20-х числах березня 1920 р. П. Врангель мав власну чітку концепцію сутності аграрної реформи, викладену ним у листі на ім'я Г. Глинки. На відміну від свого оточення, її він розумів широко. Складниками аграрної реформи були: покращення стану сільського господарства як галузі економіки; упорядкування відносин землекористування/землеволодіння на основі легалізації селянських самозахоплень; поліпшення агрокультури; спрямування селянської ініціативи у конструктивне державне річище; налагодження взаємовигідного для селян та інших категорій населення товарообміну, пом'якшення, якщо не усунення, в такий спосіб негараздів із продовольчим забезпеченням армії та біженців; ідеологічний або морально-психологічний аспект: вирвати з рук більшовиків ідеологічну зброю; повному переконати селян у тому, що врангелівці справді опікуються їхніми проблемами [31].

Висновки. Таким чином, український аграризм періоду Української революції 1917 – 1921 рр. був представлений аграрною політикою П. Скоропадського, П. Врангеля. Їхні аграрні реформи спрямовувалися на задоволення соціально-економічних інтересів селянства, зміцнення його правового статусу. В обох випадках селянство розглядалося соціальною основою державності, його інтереси розумілися як державні.

Подяка. Автори статті щиро вдячні всім учасникам редакційної колегії за поради, надані під час дослідження та написання статті.

Фінансування. Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

Список використаної літератури та джерел:

1. Матвеев Г. «Третий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. Москва : Изд-во Московского университета, 1991. 240 с.
2. Крапивин А., Бычихин Ю. Аграризм Димитра Драгиева – вождя болгарских крестьян. *Вісник Донецького університету, Серія Б: Гуманітарні науки*. 1998. Вип. 2. С. 69 – 72.
3. Маковецкая Т., Покивайлова Т. Крестьянские партии в политической структуре Болгарии и Румынии в первой четверти XX в. *Балканские исследования*. 1984. Вып. 9.: Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. Москва. URL: <http://lib.sale/stran-evropyi-istoriya/krestyanskie-partii-politicheskoy-strukture-37960.html>
4. Бурдяк В. Політичний процес у Болгарії міжвоєнного періоду. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2014. Т. 27–28. С. 16 – 22.
5. Галушко К. «Хліборобська ідеологія» В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму. *Український історичний збірник*. 2000. № 2. С. 164 – 200.
6. Корноненко С., Земзюліна Н. Революційні потрясіння початку XX ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-східної Європи. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 45 – 49.
7. Корноненко С. Селянство у врангелівській моделі оновленої російської державності (1920 р.). *Гуржівські історичні читання*. 2012. Вип. 5. С. 285 – 288.
8. Holec R. Agrarna demokracia ako pokus o tretiu cestu Stredoeuropskej transformacie. *Historicky Casopis*. 2011. Volume 59. Issue 1. 2011. Pp. 3 – 32.
9. Bernstein H. The peasant problem in the Russia revolution(s), 1905 – 1929. *Journal of Peasant Studies*. 2018. 45 (5 – 6). Pp. 1127 – 1150.
10. Sumpf A. The Russian peasant revolution [les revolutions du paysan russe]. *Vingtieme Siecl: Revue Historie*. 2017. 135 (3), Pp. 102 – 116.
11. Finkel E., Gehlbach S., Kofanov, D. (Good) Land and Freedom (for Former Serfs): Determinants of Peasant Unrest in European Russia, March-October 1917. *Slavic Review*. 2017. 76 (3). Pp. 710 – 721.
12. Kornovenko S., Pasichna Y. Agrarian Reform of P. Wrangel in the South of Ukraine (1920). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2020. №17. С. 138–157.
13. Корноненко С., Тельвак В. Аграризм як селяноцентричний феномен країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст.: витоки і сутність явища. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 10 – 16.
14. Компанієць О. Аграризм як селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 років у контексті розвитку європейського та північноамериканського аграризму XIX – першої третини XX століття: огляд зарубіжних джерел. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 86 – 92.
15. Лозовий В. Джерельно-документальне забезпечення дослідження проблеми аграризму періоду Української революції 1917 – 1921 рр. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 92 – 97.
16. Корноненко С., Земзюліна Н., Ковальова Н., Малиновський Б., Масненко В., Морозов А., Михайлюк О., Пасічна Ю. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси, 2020. 440 с.
17. Скоропадський П. Спогади. Київ ; Філадельфія, 1995. 493 с.
18. *Державний Вісник*. 16. 5. 1918. № 1.
19. *Селянське слово*. 25. 6. 1918.
20. Фареній І. «Національний український трест»: споживча кооперація України в роки революції та громадянської війни (1917 – 1920). Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С.Г., 2014. 164 с.
21. Кот Н. Погляди Павла Скоропадського на аграрний розвиток України (за «Спогадами»). *Український Селянин*. 2014. Вип. 14. С. 54 – 56.
22. Корноненко С., Морозов А. Аграрне законодавство Гетьманату П. Скоропадського та Білого руху Півдня Росії. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 7. С. 131 – 139.
23. Ковальова Н., Корноненко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси: Ант, 2007.
24. Пиріг Р. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі. *Український історичний журнал*. 2006. №3. С. 68 – 84.
25. Врангель П. Записки (ноябрь 1916 – ноябрь 1920 гг.): в 2-х кн. Москва, 1991. Кн. 1. 303 с.
26. Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля: в 2-х т. Москва, 1992. Т. 1. 480 с.
27. Генерал Врангель и крестьяне. *Таврический голос*. 1920. №248.
28. В. фон Дрейер В. Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918–1920 гг. Берлин, 1921. 155 с.
29. Росс Н. Врангель в Крыму. Франкфурт-на-Майне, 1982. 362 с.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 428. 85 арк.
31. Корноненко С. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919 – 1920 рр.). Черкаси: Ант, 2009. 438 с.

References:

1. Matveev, G. (1991). «Tretiy put»? Ideologiya agrarizma v Chehoslovakii i Polshe v mezhvoennyiy period. [“The third way”? The ideology of agrarianism in Czechoslovakia and Poland in the interwar period]. Moskva : Izd-vo Moskovskogo universiteta. [in Russian].

2. Krapivin, A. & Byichihin, Yu. (1998). Agrarizm Dimitra Dragieva – vozhdya bolgarskih krestyan. [Agrarianism of Dimitar Dragiev - the leader of the Bulgarian peasants]. *Visnik Donetskogo unIversitetu, SerIya B: GumanItarnI nauki. [Bulletin of Donetsk University, Series B: Humanitarian Science]*, 2, 69 – 72. [in Russian].
3. Makovetskaya, T. & Pokivaylova, T. (1984). Krestyanskie partii v politicheskoy strukture Bolgarii i Rumynii v pervoy chverti HH v. [Peasant parties in the political structure of Bulgaria and Romania in the first quarter of the 20th century]. *Balkanski issledovaniya. – Vyip. 9.: Voprosyi sotsialnoy, politicheskoy i kulturnoy istorii Yugo-Vostochnoy Evropyi. [Balkan Studies. - Issue. 9. : Issues of social, political and cultural history of South-Eastern Europe]*. Retrieved from <http://lib.sale/stran-evropyi-istoriya/krestyanskie-partii-politicheskoy-strukture-37960.html> [in Russian].
4. Burdiak, V. (2014). Politychni protses u Bolharii mizhvoiennoho periodu. [Political process in the Bulgarian interim period]. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu. [Historical and Political Problems of Contemporary Svit]*, 27–28, 16–22. [in Ukrainian].
5. Halushko, K. (2000). «Khliborobska ideolohiia» V. Lypynskoho u systemi skhidnoieuropeiskoho ahraryzmu. [“Agricultural ideology” V. Lypynsky in the system of Eastern European agrarianism]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk. [Ukrainian historical collection]*, 2, 164 – 200. [in Ukrainian].
6. Kornovenko, S. & Zemziulina, N. (2018). Revoliutsiini potriasinnia pochatku KhKh st.: ahrarne zakonodavstvo krain Tsentralnoi ta Pivdenno-skhidnoi Yevropy. [Revoliutsiini potriasinnia pochatku KhKh st.: ahrarne zakonodavstvo krain Tsentralnoi ta Pivdenno-skhidnoi Yevropy]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainskyi selianyn]*, 19, 45 – 49. [in Ukrainian].
7. Kornovenko, S. (2012). Selianstvo u vranhelivskii modeli onovlenoi rosiiskoi derzhavnosti (1920 r.). [Peasantry in Wrangel’s model of renewed Russian statehood (1920)]. *Hurzhiivski istorychni chytannia. (Gurzhiyev historical readings)*, 5, 285 – 288. [in Ukrainian].
8. Holec, R. (2011). Agrarian democracy as an attempt at a third way in Central European transformation [Agrama demokracia ako pokus o tretiu cestu Stredoeuropejskej transformacie] *Historicky Casopis*, 59, 11, 3 – 32. [in English]
9. Bernstein, H. (2018). The peasant problem in the Russia revolution(s), 1905 – 1929. *Journal of Peasant Studies*, 45 (5 – 6), 1127 – 1150. [in English]
10. Sumpf A. (2017). The Russian peasant revolution [les revolutions du paysan russe]. *Vingtieme Siecl: Revue Historie*, 135 (3), 102 – 116. [in English]
11. Finkel, E. & Gehlbach, S. & Kofanov, D. (2017). (Good) Land and Freedom (for Former Serfs): Determinants of Peasant Unrest in European Russia, March-October 1917. *Slavic Review*, 76 (3), 710 – 721. [in English]
12. Kornovenko, S., Pasichna, Y. (2020). Agrarian Reform of P. Wrangel in the South of Ukraine (1920). *Skhidnoieuropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 17, 138–157.
13. Kornovenko, S. & Telvak, V. (2020) Ahraryzm yak selianotsentrychnyi fenomen krain Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy druhoi polovyny KhIKh – pershoi tretyny KhKh st.: vytyky i sutnist yavyscha. [Agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the countries of Central and South-Eastern Europe of the second half of the XIX - first third of the XX century: origins and essence of the phenomenon]. *Ukrainskyi selianyn. (Ukrainian peasant)*, 24, 10 – 16. [in Ukrainian].
14. Kompaniets, O. (2020) Ahraryzm yak selianotsentrychnyi fenomen Ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1921 rokiv u konteksti rozvytku yevropeiskoho ta pivnichnoamerykanskoho ahraryzmu KhIKh – pershoi tretyny KhKh stolittia: ohliad zarubizhnykh dzherel. [Agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the Ukrainian revolution of 1917 - 1921 in the context of the development of European and North American agrarianism of the XIX - first third of the XX century: a review of foreign sources.]. *Ukrainskyi selianyn. (Ukrainian peasant)*, 24, 86 – 92. [in Ukrainian].
15. Lozovi, V. (2020) Dzherelno-dokumentalne zabezpechennia doslidzhennia problemy ahraryzmu periodu Ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1921. [Source and documentary support for the study of the problem of agrarianism during the Ukrainian Revolution of 1917 - 1921] *Ukrainskyi selianyn. (Ukrainian peasant)*, 24, 92 – 97. [in Ukrainian].
16. Kornovenko, S., Zemziulina, N., Kovalova, N., Malynovskyi, B., Masnenko, V., Morozov, A., Mykhailiuk, O. & Pasichna Yu. (2020). Selianstvo, zemlia i vlada v period Ukrainskoi revoliutsii (1917 – 1921). [Peasants, land and power during the Ukrainian Revolution (1917 - 1921)]. Cherkasy. [in Ukrainian].
17. Skoropadskyi, P. (1995). Spohady. [Memories]. Kyiv ; Filadelfiia. [in Ukrainian].
18. *Derzhavnyi Vistnyk. (State Bulletin)* (1918), 16. 5, 1. [in Ukrainian].
19. *Selianske slovo. (The peasant word)*. (1918), 25. 6. [in Ukrainian].
20. Farenii, I. (2014). «Natsionalnyi ukrainskyi trest»: spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy v roky revoliutsii ta hromadianskoi viiny (1917 – 1920). [“National Ukrainian Trust”: consumer cooperation of Ukraine during the revolution and civil war (1917 - 1920)]. Cherkasy: Vertykal, vydavets Kandych S.H. [in Ukrainian].
21. Kot, N. (2013). Pohliady Pavla Skoropadskoho na ahrarnyi rozvytok Ukrainy (za «Spohadamy»). [Pavel Skoropadsky’s views on the agrarian development of Ukraine (according to “Memories”)]. *Ukrainskyi Selianyn. (Ukrainian peasant)*, 14, 54 – 56. [in Ukrainian].
22. Kornovenko, S. & Morozov, A. (2013). Ahrarne zakonodavstvo Hetmanatu P. Skoropadskoho ta Biloho rukhu Pivdnia Rosii. [Agrarian legislation of the Hetmanate of P. Skoropadsky and the White Movement of Southern Russia.]. *Natsionalna ta istorychna pamiat. (National and historical memory)*, 7, 131 – 139. [in Ukrainian].
23. Kovalova, N., Kornovenko, S., Malynovskyi, B., Mykhailiuk, O. & Morozov, A. (2007). Ahrarna polityka v Ukraini periodu natsionalno-demokratychnoi revoliutsii (1917 – 1921). [Agrarian policy in Ukraine during the national-democratic revolution (1917 - 1921)]. Cherkasy: Ant, 2007. [in Ukrainian].
24. Pyrih, R. (2006). Zemelna reforma hetmana Pavla Skoropadskoho: sproby provedennia ta prychny nevdachi. [Land reform of Hetman Pavel Skoropadsky: attempts and reasons for failure]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. (Ukrainian Historical Journal)*, 3, 68 – 84. [in Ukrainian].

25. Wrangel, P. (1991). Zapiski (noyabr 1916 – noyabr 1920 gg.). [Notes (November 1916 - November 1920)]. Moskva, 1. [in Russian].
26. Wrangel, P. (1992). Vospominaniya barona P. Vrangelya. [Memoirs of Baron P. Wrangel]. Moskva, 1. [in Russian].
27. General Wrangel i krestyane. [General Wrangel and the peasants]. (1920) *Tavrisheskiy golos. (Tauride voice)*, 248. [in Russian].
28. V. fon Dreyer, V. (1921). Krestnyiy put vo imya Rodinyi. Dvuhletnyaya vojna krasnogo Severa s belyim Yugom, 1918–1920. [Way of the Cross in the name of the Motherland. The two-year war between the red North and the white South, 1918–1920.]. Berlin. [in Russian].
29. Ross, N. (1982). Vrangel v Kryimu. [Wrangel in the Crimea]. Frankfurt-na-Mayne. [in Russian].
30. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, Fund 57, Inventory 2, File 428 [in Ukrainian].
31. Kornovenko, S. (2009). Bilyi rukh Pivdnia Rosii: aharna polityka uriadiv A. Denikina, P. Vranhelia (1919 – 1920). [The White Movement of Southern Russia: Agrarian Policy of the Governments of A. Denikin and P. Wrangel (1919-1920)]. Cherkasy: Ant. [in Ukrainian].

Serhii V. Kornovenko

PhD hab. (History), Professor, Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/U-4291-2018>
e-mail: s-kornovenko@ukr.net

Viktoria P. Telvak

PhD (History), Associate Professor, Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>
ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3026747/viktoria-telvak/>
e-mail: viktoriatelvak75@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Kornovenko, S. & Telvak, V. (2021). Agrarianist practices of resolving the agrarian issue during the period of the Ukrainian revolution (1917 – 1921). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 64-70. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Kornovenko-Telvak

AGRARIANIST PRACTICES OF RESOLVING THE AGRARIAN ISSUE DURING THE PERIOD OF THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917 – 1921)

Introduction. The authors reveal that one of the phenomena of Central-South-Eastern European history of the second half of the XIX – first third of the XX century, in particular the revolutionary upheavals of the early XX century, was agrarianism. It was the official policy of the governments of Bulgaria, Poland, Romania, Czechoslovakia, and so on. Ukraine in the early twentieth century wasn't an exception, given the agrarian nature of the then Ukrainian society. During the years of the Ukrainian Revolution of 1917-1921, which, among other things, had a distinctly peasant character, the agrarian practices of P. Skoropadsky and P. Wrangel were marked by the agrarianist content.

Purpose. The authors of the article, taking into account the phenomenal nature of agrarianism, the peasant character of the Ukrainian revolution of 1917-1921, aim to study Ukrainian agrarianism (agrarianist practices) as a component of domestic economic governmental policy aimed at solving the agrarian/peasant issue in Ukraine in 1917-1921.

Results. First, these leaders understood the peasantry as an active subject of history, the social basis of the state. They also had a corresponding attitude to the peasantry, which is reflected in legislation and agricultural policy. Second, they understood agricultural policy broadly as a component of domestic economic policy, containing socio-economic and socio-political components. Socio-economic part – land reform and settlement of current agricultural affairs: improving land management, improving agro-technical land cultivation, providing peasant households with agricultural equipment, seeds, working cattle and more. Socio-political aspect – forms and methods of cooperation between the authorities and the peasantry, the subjectivization of the peasantry in the current political and legal model of the state.

Conclusion. Third, both P. Skoropadsky and P. Wrangel sought not a monarchical, not a socialist, but an alternative way, and were supporters of an innovative model of agricultural development. In their understanding – highly cultured peasant households. Fourth, the instrument of subjectivization of the peasantry – the social basis of the state for them was private peasant ownership of land. The latter was considered the foundation of culture and civilization, the inviolable principle of existence of the state. Providing peasants with private ownership of land and a significant restriction on large land holdings is the cornerstone of the agrarian practices of P. Skoropadsky and P. Wrangel.

Key words: Agrarianism, Ukrainian State of 1918, P. Skoropadsky, Government of Southern Russia, P. Wrangel, Ukrainian Revolution of 1917 – 1921, peasantry.

Received 12.11.2020

Accepted 08.04.2021